

Μνήμη Εύης Ολυπίτου

ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ
ΣΤΟΝ ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΚΑΙ ΟΡΕΙΝΟ ΧΩΡΟ
ΣΤΑ ΝΟΤΙΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ,
18^{ος}-19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΚΕΡΚΥΡΑ, 24-26 ΜΑΪΟΥ 2012



ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ – ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2014

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ*

ΟΙ ΧΗΡΕΣ ΣΤΙΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΑΙ- ΓΑΙΟΥ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Στις 19 Οκτωβρίου 1710 η «κερά Μαρία χήρα του Πέρου Σκορδίλη» καταφεύγει στο Κριτήριο του Κοινού της Μυκόνου «γυρεύοντας και ζητώντας» να της επιστραφούν τα «πράγματα» που είχε δώσει εγγράφως «χάρισμα» στα παιδιά του σιορ Μηλιού Στανγγελίνη.¹ Αιτία της δωρεάς ήταν η υπόσχεση του εναγόμενου, ο οποίος «είχε της τάξει να την στεφανωθεί, ως καθώς φανερά την είχε στο σπίτιν του». Αιτία της καταφυγής στη δικαιοσύνη ήταν ότι ο σιορ Μηλιός «σήμερον εστεφανώθη έτερη γυναίκα». Το κοινοτικό δικαστήριο συνεδρίασε σε διευρυμένη 12μελή σύνθεση, αποτελούμενη από την εκκλησιαστική και κοινοτική ηγεσία της Μυκόνου και τον δραγομάνο του στόλου Ιωαννάκη Πορφυρίτη, που εκτάκτως μόνον μετείχε σε κρίσεις τοπικών νησιωτικών δικαστηρίων.² Η χήρα Μαρία υποστήριξε στο δικαστήριο «ότι γυρεύη να πάρει πίσω» τα πράγματα που έδωσε, γιατί αθετήθηκε η συμφωνία γάμου, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η δωρεά. Ο αντίδικος από την πλευρά του αποκρίθηκε ότι εκείνη με τη θέλησή της συνέταξε έγγραφο με το οποίο μεταβίβαζε τα επίδικα περιουσιακά της στοιχεία στα παιδιά του. Το δικαστήριο, αφού εξέτασε «καταλεπτώς και με μεγάλιν στόχασιν» «όσα ομίλησαν» οι αντίδικοι «εκ στόματος και διά ἔγγραφου», εκδίδει απόφαση με την οποία δικαιώνει τη χήρα Μαρία, διατάζει να της επιστραφούν τα περιουσιακά της στοιχεία και ακυρώνει το χαριστήριο γράμμα της το θεωρεί, όπως λέει, «να μην αχρίζει [= αξίζει] τίποτας, επειδή και αυτός να μην εστάθη εις τον λόγον του, μόνον επήρεν άλλη γυνή».

Μια ιστορία, λοιπόν, της καθημερινότητας χωρίς ιδιαίτερη σημασία αυτή καθεαυτή, που φωτίζει όμως, νομίζω, πλευρές της παρουσίας των γυναικών που είχαν χηρεύσει, σε μια μικρή νησιωτική κοινωνία στις αρ-

* Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

1. Το έγγραφο δημοσιεύει ο Μενέλαος Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δι-
καίου* 27-28 (1980-1981) 125-126, έγγρ. 114.

2. Στο έγγραφο υπογράφει ως «Ιωαννάκης δραγουμάνως». Τον ταυτίζει ασφα-
λώς ο Βασίλης Σφυρόερας, «Οι δραγομάνοι του στόλου. Ο θεσμός – οι φορείς», *Επε-
τηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 14 (1964) 92-93, όπου και στοιχεία για τη δράση του ως
δραγομάνου.

χές του 18ου αιώνα. Η δικαστική απόφαση αφορά, βέβαια, μία συγκεκριμένη, μεμονωμένη περίπτωση, πτυχές της οποίας όμως προσφέρουν στοιχεία για την κατανόηση της θέσης των χηρών και των νοοτροπιών που σχετίζονταν με αυτές. Σημειώνουμε ορισμένα από τα στοιχεία που έρχονται στην επιφάνεια:

α) Καταρχάς οι χήρες, όπως και όλες, άλλωστε, οι γυναίκες των νησιών, είναι παρούσες στην κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου τους. Διαχειρίζονται περιουσιακά στοιχεία, ακίνητα και κινητά αγαθά, δικαιοπρακτούν και με τη φυσική τους παρουσία διευθετούν τα ζητήματα που τις αφορούν στο επίπεδο της δημόσιας σφαίρας και της διαβίωσης στο πλαίσιο της κοινότητας. Η Μαρία της δικαστικής απόφασης χαρίζει κατά την επιθυμία της τα αγαθά που κατέχει, και απαιτεί την επιστροφή τους, όταν θεωρεί ότι κατέπεσε η αιτία της δωρεάς. Η τοπική κοινωνία αποδέχεται απολύτως τη διαχείριση της περιουσίας από τις χήρες και τις αντιμετωπίζει, τουλάχιστον στο επίπεδο του εθιμικού δικαίου, ισότιμα με τους άνδρες.³ Είναι ενδιαφέρον, μάλιστα, ότι το 1740 μία άλλη χήρα καταφεύγει στη δικαιοσύνη εναντίον της ίδιας της κοινότητας της Μυκόνου, ως θεσμικού μορφώματος, και μετά από επιτόπιο και δικαστικό έλεγχο, με απόφαση του σερασκέρη των βασιλικών φρεγάδων, που βρισκόταν πρόσκαιρα στο νησί, αποσπά θετική γι' αυτήν απόφαση.⁴

β) Οι χήρες είχαν τη δυνατότητα να έρθουν σε δεύτερο γάμο. Αυτό ήταν αποδεκτό από τα τοπικά θέσμια και το κοινωνικό περιβάλλον. Το τοπικό δικαστήριο, συνεδριάζοντας υπό την ισχυρότερη σύνθεσή του, με την παρουσία και των εκκλησιαστικών αρχών, εξετάζει τη χήρα Μαρία και τη δικαιώνει, επικαλείται, μάλιστα, στην απόφασή του το γεγονός της προγαμιαίας συμβίωσης της Μαρίας στο σπίτι του παρ' ολίγον συζύγου της. Το γεγονός ότι κατά τη δικαστική εξέταση της υπόθεσης, όπως και στην απόφαση που τελικά συντάχθηκε, δεν διαφαίνεται κάποια ηθικού χαρακτήρα μομφή έναντι της εκτός γάμου συμβίωσης της χήρας, υποδηλώνει την ανεκτική στάση των νησιωτικών κοινωνιών σε ζητήματα αυτού του είδους.⁵

γ) Στην περίπτωση της Μαρίας η επιλογή του δεύτερου γάμου δεν φαίνεται να υπακούει σε κάποια γενικότερη οικονομική στρατηγική. Μοιάζει περισσότερο με προσωπική επιλογή που έχει, βέβαια, οικονομι-

3. Ο ίδιος, μάλιστα, Μηλιός Σταγγελίνης το 1745 εμπλέκεται και σε άλλη δικαστική διαμάχη με χήρα, όπου και πάλι δικαιώνεται η αντίπαλός του· Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου», ό.π., έγγρ. 178, σ. 187.

4. Δημοσιεύεται από τον Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου», ό.π., έγγρ. 174, σ. 183. Στην απόφαση προβλέπεται να αναληφθεί πρόνοια, ώστε να μην διαταράσσεται η λειτουργία των ανεμόμυλων που ήταν κοντά στο ακίνητο που απέκτησε.

5. Για μια διαφορετική οπτική στο ζήτημα της θέσης των γυναικών, με αφορμή μια υπόθεση που διαδραματίζεται στη Μύκονο το 1806, βλ. Εύα Καλπουρτζή, *Για τη Γαλαζιανή και για το σκλάβο. Δοκιμές ιστορικής εθνογραφίας*, Αθήνα 2002.

κές επιπτώσεις και συνδηλώσεις. Αν επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε το προφίλ των αντιδίκων, όπως αυτό προκύπτει από τα διάσπαρτα νοταριακά τεκμήρια και τα φορολογικά κατάστιχα της Μυκόνου των χρόνων αυτών, θα δούμε ότι πρόκειται για δύο πρόσωπα που κατέχουν –τα ίδια ή οι οικογένειές τους– σημαντικά περιουσιακά στοιχεία: ο δεύτερος γάμος, συνεπώς, δεν μοιάζει να αποτελεί πάντα λύση οικονομικής ανάγκης.⁶

Πριν προχωρήσουμε σε κάποιες περαιτέρω παρατηρήσεις, μία διευκρίνιση: η προσέγγισή μας περιορίζεται κατά κύριο λόγο στα μικρά νησιά του Αιγαίου, δηλαδή τις Κυκλάδες και τα άλλα νησιά που έχουν έναν μόνο βασικό οικιστικό πυρήνα, καθώς στα μεγάλα νησιά τα διαφορετικά οικιστικά και πληθυσμιακά δεδομένα προσδίδουν σε αυτά άλλο χαρακτήρα.

Οι χήρες, λοιπόν, στις μικρές νησιωτικές κοινωνίες των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας μετείχαν σε ένα κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο οι γυναίκες είναι παρούσες. Τις παρατηρούν και εντυπωσιάζονται οι περιηγητές-επισκέπτες των νησιών τόσο για την επιτηδευμένη αμφίεσή τους όσο και για την ελεύθερη παρουσία και κίνησή τους.⁷ Οι ξένοι επισκέπτες εκπλήσσονται, επίσης, από τον αριθμό τους. Στη Μύκονο, για παράδειγμα, τον 17ο και τον 18ο αιώνα, περιηγητές όπως ο Spon, ο Piacenza, ο Dapper, ο Tournefort, ο Sandwich και ο P. di Krienen επαναλαμβάνουν, αναπαράγοντας την ίδια επισφαλή πληροφορία, ότι η αναλογία γυναικών και ανδρών στο νησί ήταν τέσσερις προς έναν αντίστοιχα.⁸

6. Το οικογενειακό όνομα Σκορδίλης είναι πολύ συχνό στη Μύκονο την εποχή αυτή. Σε φορολογικό κατάστιχο που χρονολογείται στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα και καταγράφει την ακίνητη περιουσία (Γ.Α.Κ., Συλλογή Μυκόνου Κ60, χφ. 132) περιλαμβάνονται 16 πρόσωπα με το επώνυμο αυτό, δύο, μάλιστα, φέρουν το βαπτιστικό όνομα Πιέρος/Πέρος, ενώ τέσσερα πρόσωπα δηλώνονται ως γιοι του Πέρου. Αρκετά από τα πρόσωπα αυτά εμφανίζονται να έχουν αξιόλογη περιουσία, λόγω του μεγάλου αριθμού όμως των συνονόματων εγγεγραμμένων στο κατάστιχο δεν είναι εφικτή η ταύτιση με την οικογένεια της χήρας του συγκεκριμένου εγγράφου. Το οικογενειακό όνομα Σταγγελίνης απαντά μόνο μία φορά στα κοινοτικά κατάστιχα της Μυκόνου και με αυτό αναφέρονται δύο πρόσωπα, ο μάστρο Γεώργης Σταγγελίνης και ο Μηλιός Σταγγελίνης, πιθανότατα συγγενείς. Σύμφωνα με το παραπάνω κατάστιχο, ο Μηλιός Σταγγελίνης κατέχει 31 ακίνητα, για τα οποία καλείται να καταβάλει στην κοινότητα 64 ρεάλια (λογιστικό νόμισμα σε χρήση για τον υπολογισμό των κοινοτικών φόρων), ποσό που τον κατατάσσει στην 169η θέση μεταξύ των 641 καταγεγραμμένων.

7. Για παράδειγμα, βλ. όσα γράφει ο καπουκίνος Placide κατά την περιήγησή του στο Αιγαίο στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα: Μ. Φώσκολος, Αντ. Φόνσος, «Οι περιπέτειες ενός καπουκίνου στο Αιγαίο του 17ου αιώνα (Α' μέρος)», *Τηνιακά Ανάλεκτα* 5 (2003) 279-281, 304-305, 311-312, 341, 359-361.

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση της Μυκόνου επαναλαμβάνουν την ίδια αναλογία για τον 17ο αιώνα (αναπαράγοντας ο ένας από τον άλλον την ίδια πληροφορία) οι J. Spon, (*Voyage d'Italie, de Dalmatie de Grece, et du Levante fait aux annees 1675-1676*, τ. 1, Χάγη 1724, σ. 114), Fr. Piacenza (*L'Esgeο, o'sia Chorographia dell'archipe-*

Οι γυναίκες είναι επίσης παρούσες στα δικαιопρακτικά έγγραφα, καθώς μετέχουν στις δικαιопραξίες με ποικίλες ιδιότητες: αγοράζουν, πωλούν, ανταλλάσσουν, δωρίζουν ακίνητα. Αντίθετα, απουσιάζουν από τη διαχείριση των κοινών, δεν μετέχουν στην κοινοτική διοίκηση, δεν αναλαμβάνουν αξιώματα, δεν κατέχουν θέσεις ευθύνης, δεν εμφανίζονται στα φορολογικά κατάστιχα μεταξύ των φορολογουμένων, όταν είναι παντρεμένες και είναι εν ζωή ο σύζυγός τους ή όταν παραμένουν στην πατρική οικογενειακή οικία. Υπάρχει, ωστόσο, μία κατηγορία γυναικών που αποτελεί εξαίρεση, στην οποία θα επανέλθουμε: οι γυναίκες που έχουν χηρεύσει. Αυτές είναι οι επικεφαλής των οικογενειακών μερίδων και στο δικό τους όνομα προσγράφεται η οικογενειακή ακίνητη περιουσία, τόσο η γονική όσο και του εκλιπόντος συζύγου τους.

Βασικό όπλο των γυναικών για την κατοχύρωση της θέσης τους στις νησιωτικές κοινωνίες αποτελεί η συμμετοχή στη διανομή (μοίρα) της γονικής περιουσίας, η κατοχή και η διαχείριση της γονικής κληρονομιάς και των προικίων αγαθών. Δεν είναι παντού ίδιο το μέγεθος της μοίρας. Η προνομιακή ή μη μεταχείριση των πρωτοτόκων σε διάφορες νησιωτικές κοινωνίες, όπως και η κληρονομική διάθεση των προικίων αγαθών, έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών, ιδίως των σχετικών με την Ιστορία του δικαίου. Γενική όμως είναι η διαπίστωση, που προκύπτει από το τεκμηριωτικό υλικό, ότι οι γυναίκες εκτός και εντός γάμου κατέχουν και διαχειρίζονται, τουλάχιστον εν μέρει, την περιουσία που κληρονομούν από τους γονείς τους.

Στην υλική αυτή βάση, τη διαχείριση δηλαδή της οικογενειακής περιουσίας –και κυρίως της ακίνητης ιδιοκτησίας–, εδράζεται και η θέση των χηρών, ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν η απουσία συζύγου (άνδρα αρχηγού της οικογένειας) εναποθέτει σε αυτές τον ηγετικό ρόλο στο πλαίσιο της οικογένειας και όχι στους εν ζωή ανιόντες συγγενείς ή αδελφούς του θανόντος. Προϋπόθεση γι' αυτό είναι η δομή της νησιωτικής οικογένειας, η οποία, στα χρόνια τουλάχιστον αυτά, είναι πυρηνική, μονο-εστιακή, και η πλαισίωση της οικογένειας αυτού του τύπου από ένα ανάλογο πλέγμα εθιμικών-νομικών κανόνων προστασίας.

Σε σχέση με την οικογενειακή περιουσία, ορισμένες σημαντικές παράμετροι για την προστασία των δικαιωμάτων των χηρών, την οποία παρείχε το εθιμικό δίκαιο, ήταν οι ακόλουθες:

α) Παρότι κατά κανόνα ο/η εν ζωή σύζυγος αποκλειόταν από δικαιώ-

lago [...], Μόντοβα 1688, σ. 331) και ο O. Dapper (*Description exacte des isles de l'Archipel*, Άμστερνταμ 1703, σ. 354). Στην ίδια εκτίμηση επανέρχονται και ταξιδιώτες του 18ου αιώνα: βλ., ενδεικτικά, Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage fait au Lenant ordre du Roi*, τ. 1, Άμστερνταμ 1718, σ. 108, J. M. Sandwich, *A voyage performed by the late Earle of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739, written by himself*, Λονδίνο 1799, σ. 99, P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Archipelago*, Λιβόρνο 1773, σ. 85-86.

ματα στην περιουσία του θανόντος συζύγου,⁹ εντούτοις εντοπίζονται περιπτώσεις που οι χήρες διαχειρίζονταν τα αγαθά που τους κατέλιπε ο αποθανών σύζυγός τους, όπως επίσης και τις εκκρεμείς οικονομικές του συναλλαγές.¹⁰ Η εξασφάλιση της επιβίωσης της χήρας μετά τον θάνατο του συζύγου προηγείτο των οικονομικών απαιτήσεων τυχόν πιστωτών. Όπως γλαφυρά αποτυπώνεται σε δικαστική απόφαση της Μυκόνου του έτους 1787, «προτιμάται το χρέος όπου έχει ο άνδρας να ζωοθρεύφη τη γυναίκα του, παρέ το χρέος όπου χρεωστεί εδώ και εκεί ο άνδρας της».¹¹

β) Τα προικιά της χήρας όχι μόνο της ανήκαν αλλά ήταν και προστατευμένα απέναντι σε τυχόν χρέη του συζύγου της σε τρίτους. Χαρακτηριστική είναι δικαστική απόφαση του 1762, από τη Μύκονο, σύμφωνα με την οποία ο Οθωμανός βοεβόδας του νησιού και οι προεστοί του τόπου αποφασίζουν να βάλουν εκτιμητές, προκειμένου να εκτιμήσουν την οικογενειακή περιουσία θανόντος υπερχρεωμένου συζύγου, με σκοπό να αφαιρεθούν και να αποδοθούν στη χήρα ακίνητα ίσης αξίας με την προίκα της. Την απόφασή τους αιτιολογούν με τη φράση: «νάναϊ συνήθεια του τόπου μας παλαιά το γυναικοπρούκι να πληρώνεται σωστά από το μούρκι του ανδρός».¹²

γ) Οι χήρες, όπως φαίνεται από δικαστικές αποφάσεις νησιών, π.χ. της Σύρου και της Νάξου, λάμβαναν το ήμισυ της συζυγικής περιουσίας που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου (το υπόλοιπο κληρονομούσαν οι εξ αίματος συγγενείς του θανόντος).¹³ Ενίοτε όμως οι χήρες

9. Βλ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1999, σ. 133-149.

10. Χαρακτηριστική είναι η πράξη μιας χήρας στη Νάξο, το 1733, με την οποία απελευθερώνει τα υποστατικά του τεθνεώτος συζύγου της στα χέρια του Γάλλου προξένου, προκειμένου να πληρωθεί χρέος 300 γροσιών που είχε προς έναν Γάλλοπραματευτή, ενώ τον επόμενο χρόνο μία Ναξιώτισσα που είχε χρεώσει αποσύρει την απαίτηση που είχε γείρει ο σύζυγός της εναντίον του συζύγου άλλης χήρας για πλοίο κοινής τους ιδιοκτησίας, το οποίο ναυάγησε· βλ. Στέφανος Ψαρράς, Μ. Campagnolo, *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Αθήνα 2010, σ. 271-272, έγγρ. 153 και σ. 416-417, έγγρ. 266 αντιστοιχώς. Για τη διαχείριση των προικίων μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη από τη σύζυγο βλ., επίσης, Εύα Καλπουρατζή, «Κοντετζιόνες και ντεφερέντζιες: Παρατηρήσεις για τις συγγενικές σχέσεις στη Μύκονο κατά τους 17ο και 18ο αιώνες», π. *Ελληνική Κοινωνία* (Αθήνα 1998) 154-157.

11. Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου», *ό.π.*, έγγρ. 194, σ. 204-205. Την πρόταξη της επιβίωσης επιβεβαιώνει και άλλη δικαστική απόφαση από τη Μύκονο, κατά την οποία οι κοινοτικές αρχές, επικαλούμενες την τοπική συνήθεια, δίνουν την άδεια σε χήρα που βρίσκεται σε έσαχη ένδεια να πωλήσει ακίνητο που είχε τάξει μετά τον θάνατό της στον γαμπρό της ως προίκα, προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην.

12. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου», *ό.π.*, έγγρ. 184, σ. 193-194. Για σχετικές αναφορές βλ., επίσης, Aglaia Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, σ. 274-275.

13. Ανδρέας Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας – Η Δικαιοσύνη και το Δί-

λάμβαναν και την επικαρπία προικίων του θανόντος συζύγου τους, εφόσον «κρατούσαν την τιμή του» και δεν παντρεύονταν εκ νέου.¹⁴ Χαρακτηριστική είναι η δικαστική απόφαση του έτους 1813, στη Νάξο, η οποία επικυρώθηκε από τον δραγομάνο του στόλου Κων. Μαυρογένη:¹⁵ αποφασίζεται ότι, «κατά την τοπικήν συνήθειαν», το ήμισυ της περιουσίας άτεχνου θανόντος συζύγου θα παραμείνει στην επικαρπία της χήρας, εφόσον αυτή δεν προχωρήσει σε δεύτερο γάμο.¹⁶ Ορίζεται όμως ότι, επειδή ο θανών είχε χρέη, η χήρα υποχρεούται να καταβάλει τους αναλογούντες τόκους. Σε περίπτωση, μάλιστα, που αδυνατεί ή το αμελήσει, οι αδελφοί του θανόντος και συγγληρονόμοι, κατά το έτερο ήμισυ, θα προβούν σε πώληση του μεριδίου της, προκειμένου να εξοφληθούν τα χρέη και ό,τι περισσέψει θα το βάλουν σε «σίγουρο και ασφαλές μέρος» για να λαμβάνει το ετήσιο «διάφορο».

Δικαστικές αποφάσεις όπως οι παραπάνω, που εφαρμόζουν το ισχύον στις Κυκλάδες εθιμικό δίκαιο, αποτυπώνουν, νομίζω, ανάγλυφα την ισορροπία προστασίας και ανεξαρτησίας, που οι τοπικές κοινωνίες ήθελαν να απολαμβάνουν οι χήρες.

Τα δικαιοπρακτικά έγγραφα παρέχουν μια σταθμισμένη εικόνα της παρουσίας των χηρών γυναικών στις νησιωτικές κοινωνίες. Η παρουσία αυτή ανιχνεύεται μέσα από ατομικά παραδείγματα δικαιοπραξιών αλλά και από ποσοτικά στοιχεία που προκύπτουν από το σύνολο των νοταριακών πράξεων ενός τόπου. Ας σταθούμε για λίγο στον λόγο των αριθμών. Στους πίνακες 1 και 2 εμφανίζεται η παρουσία των γυναικών στις πράξεις αγοραπωλησιών της Μυκόνου τον 17ο αιώνα και της Σαντορίνης τον 17ο και 18ο αιώνα, όπως προκύπτει μετά από επεξεργασία τοπικών δικαιοπρακτικών εγγράφων.

καιον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 6 (1967) 263. Στη Χίο ίσχυε επίσης η απόδοση του ½ στον εν ζωή σύζυγο: Ιάκωβος Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 1 (1948) 35.

14. Εύα Καλπουριτζή, *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17ο αιώνα*, Αθήνα 2001, σ. 118-123, Λυδία Παπαρήγγα-Αρτεμιάδη, «Δίκαιο και απονομή δικαιοσύνης στη Μύκονο στα τέλη της μεταβυζαντινής περιόδου (17ος-18ος αιώνας)», *Μελέτες και έρευνες για τη Μύκονο στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες*, Μύκονος 2009, σ. 48-51. Βλ. επίσης και τις επισημάνσεις για διαφορές μεταξύ του εθιμικού δικαίου και των δικαστικών αποφάσεων: Ελευθερία Ζέη, «Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη ιδιοκτησία στην Πάρο τον 18ο αιώνα: πρώτες προσεγγίσεις», *Τα Ιστορικά* 20 (1994) 60-62.

15. Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, έγγρ. 636, σ. 271.

16. Για διαφορετικές αναλογίες και συμπεριφορές σε άλλα νησιά βλ. Ιάκωβος Βισβίτζης, «Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί άτεχνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18ον αιώνα», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 8 (1958) 135-152.

Πίνακας 1

Αγοραπωλησίες που διενεργούνται από χήρες στη Μύκονο τον 17ο αι., με βάση τις πράξεις αγοραπωλησιών και τη χρηματική δαπάνη

	Αγορές	%	Πωλήσεις	%
A) Αριθμός πράξεων				
Χήρες	44	2,4	165	8,9
Γυναίκες	192	10,4	772	41,8
Σύνολο	1.846	100,0	1.846	100,0
B) Δαπανηθέν ποσό (σε ρεάλια)				
Χήρες	474	1,9	2.369	23,4
Γυναίκες	2.516	10,0	10.130	40,4
Σύνολο	25.097	100,0	25.097	100,0

Πηγή: Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, σ. 119.

Πίνακας 2

Ποσοστιαία συμμετοχή των χηρών στις πωλήσεις ακινήτων που διενεργήθηκαν στη Σαντορίνη τον 17ο και 18ο αιώνα

Χρονική περίοδος	α' μισό 17ου αι.	β' μισό 17ου αι.	α' μισό 18ου αι.	β' μισό 18ου αι.
Συμμετοχή χηρών	7,7%	11,9%	13,8%	14,2%

Πηγή: Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη του 17ου και 18ου αιώνα: αγοραπωλησίες ακινήτων», *Τα Ιστορικά* 9 (1992) 265.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα στοιχεία που έχουν συλλεχθεί στους δύο πίνακες:

α) Οι χήρες εκτελούν περίπου το 1/5 των αγορών και των πωλήσεων που διενεργήθηκαν γενικώς από γυναίκες. Τις υπόλοιπες πράξεις διενεργούν γυναίκες παντρεμένες ή ανύπανδρες, οι οποίες, σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο των νησιών, διατηρούν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας στα προικιά και στα κληρονομούμενα ακίνητα αγαθά. Η παρουσία των χηρών είναι πιο έντονη μεταξύ των πωλητριών σε σύγκριση με εκείνη των αγοραστριών. Στη Μύκονο οι χήρες πραγματοποιούν το 2,5% του συνόλου των αγορών και το 9% των πωλήσεων. Ανάλογη είναι και η εικόνα στη Σαντορίνη (όπου την ίδια εποχή μετέχουν στο 2,5% των αγορών και στο 12% των πωλήσεων), στην οποία, μάλιστα, καταγράφεται αύξηση της συμμετοχής των χηρών με την πάροδο του χρόνου.

β) Τα αριθμητικά στοιχεία σε συνδυασμό με το προφίλ των χηρών, που προκύπτει από τα φορολογικά κατάστιχα, επιτρέπουν την υπόθεση

ότι οι χήρες πωλήτριες εκποιούσαν ακίνητα για να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους μετρητά. Αυτό γινόταν είτε σταδιακά είτε –σε περιπτώσεις έκτακτων αναγκών– πιο μαζικά. Τα μετρητά που αποκτούσαν, δεν τοποθετούνταν σε άλλα ακίνητα αλλά χρησιμοποιούνταν για την επιβίωση.

γ) Ως αγοράστριες, αντίθετα, οι χήρες ακολουθούσαν διαφορετική πρακτική. Αγόραζαν ακίνητα μικρής αξίας, τα οποία ενέτασσαν στην οικογενειακή περιουσία με σκοπό να τα μεταβιβάσουν κάποια στιγμή στα τέκνα τους ως προικώα. Από αυτή την άποψη τα πολλά μικρά ακίνητα ήταν προτιμότερα, διότι ήταν ευχερέστερη η κληροδότησή τους. Ένα δείγμα της πρακτικής αυτής αποτυπώνεται από το γεγονός ότι στη Μύκονο η μέση τιμή των ακινήτων που αγοράστηκαν από χήρες είναι 15% μικρότερη από τη μέση τιμή των ακινήτων που συνολικά πωλήθηκαν στο νησί (10,8 ρεάλια έναντι 12,4).

Με ιδιαίτερο τρόπο φέρνει τις χήρες στο προσκήνιο η ανάληψη της αρχηγίας του νοικοκυριού μετά τον θάνατο του συζύγου τους. Το εθιμικό δίκαιο και η εξ αυτού πρακτική που ακολουθούν οι κοινοτικές αρχές, είναι οι οικογενειακές φορολογικές μερίδες να προσγράφονται στη χήρα, αρχηγό πλέον της οικογένειας.¹⁷

Όσον αφορά στον εντοπισμό, γενικά, των χηρών, υπάρχουν δύο ειδών τεκμήρια που λειτουργούν συμπληρωματικά μεταξύ τους, κάποτε όμως αναδεικνύουν και τις αποκλίσεις τους: τα οθωμανικά και τα κοινοτικά κατάστιχα. Για παράδειγμα, η αναλυτική οθωμανική καταγραφή που πραγματοποιήθηκε για φορολογικούς λόγους το 1670, αμέσως μετά την πτώση του Χάνδακα και την εδραίωση της κυριαρχίας των Οθωμανών στο Αιγαίο, δίνει μια ενδιαφέρουσα αριθμητική αποτίμηση των χηρών, σύμφωνα με την απογραφική πρακτική της οθωμανικής διοικητικής μηχανής.¹⁸ Οι αριθμοί που έχουν προκύψει από επεξεργασία των στοιχείων, είναι εντυπωσιακοί και ως προς το μέγεθος και ως προς την ποικιλία. Μερικά παραδείγματα:

– Στο Κάστρο της Μήλου, σύμφωνα με το κατάστιχο καταγραφής της

17. Για το θέμα βλ. και Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», *Τα Ιστορικά* 27 (1997) 347-352.

18. Αναφορές υπάρχουν, βέβαια, και σε άλλα οθωμανικά έγγραφα. Έτσι, σε φορολογικό κατάστιχο του 1569/1570 στην Κέα καταμετρώνται 86 νοικοκυριά και 10 χήρες, στην Κύθνο 50 και 2 και στην Σέριφο 46 και 2 αντιστοίχως. Βλ. M. Kiel, «The smaller Aegean islands in the 16th-18th centuries according to Ottoman administration documents», στο Siriol Davies – Jack L. Davis (επιμ.), *Between Venice and Istanbul. Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, *Hesperia Supplement* 40, Αθήνα 2007, σ. 42. Στη Λήμνο σε κατάστιχο του 1490 το ποσοστό των γυναικών χηρών επικεφαλής νοικοκυριών έχει υπολογιστεί σε 7%· βλ. Heath Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities. Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, Κωνσταντινούπολη 2002, σ. 51.

εγγείου ιδιοκτησίας, οι χήρες έφθαναν το 50%, στη Χώρα όμως άγγιζαν μόλις το 20%.¹⁹

– Στη Σύρο, σύμφωνα με το ίδιο κατάστιχο, στο οποίο καταγράφονται οι ιδιοκτήτες ακινήτων, οι χήρες ανέρχονται στο 13,6% του συνόλου των συμπεριλαμβανομένων.²⁰

– Στη Σίφνο οι χήρες ανέρχονται στο 30% όσων πληρώνουν φόρο για ακίνητη περιουσία.²¹ Όπως φαίνεται και στον πίνακα 3, η παρουσία των χηρών ήταν ισχυρή αλλά όχι ισομεγέθης και στους τέσσερις οικισμούς του νησιού.

Πίνακας 3

Αναλογία χηρών στο σύνολο των φορολογούμενων για την περιουσία τους, με βάση την οθωμανική καταγραφή του 1670 στη Σίφνο

Φορολογούμενοι	Περιοχές				
	Κάστρο	Σταυρί	Αρτεμώνας*	Εξάμπελα	Συνολικά στη Σίφνο
Χήρες	17	28	32	16	93
Σύνολο	78	62	70	106	316

* Ο αριθμός των καταγεγραμμένων στον Αρτεμόνα προέρχεται από εκτίμηση, διότι λείπουν ορισμένα φύλλα του καταστίχου.

Πηγή: Ευαγγελία Μπαλτά, «Η οθωμανική απογραφή της Σίφνου το 1670», *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. Β΄, Αθήνα 2005, σ. 323-344.

Τα φορολογικά κατάστιχα των χριστιανικών κοινοτήτων, από την άλλη πλευρά, καταγράφουν με δική τους φορολογική μερίδα δύο ομάδες γυναικών: α) τις ανύπανδρες γυναίκες των οποίων οι γονείς είχαν πεθάνει και διέμεναν μόνες τους και β) τις χήρες. Ενδεικτικά, σε δύο κτηματολόγια της Μυκόνου, που χρονολογούνται το πρώτο γύρω στα 1680 και το δεύτερο στα τέλη του 17ου με αρχές του 18ου αιώνα,²² περίπου το 7% των συνολικά καταγεγραμμένων είναι γυναίκες και των δύο κατηγοριών,

19. Βλ. Ben J. Slot, «Ο κατάλογος των φορολογούμενων του Κάστρου της Μήλου το 1670», *Μηλιακά 2* (1985) 158-159. Ο συγγραφέας όμως παρατηρεί ότι γενικά, με βάση τα στοιχεία της καταγραφής του 1670, οι χήρες ανέρχονται στο 5% περίπου των υπόχρεων καταβολής φόρου για την περιουσία τους και ότι η παρουσία τους ήταν εντονότερη μόνο σε λιμάνια –όπως η Παροικία, η Νάουσα ή η Χώρα της Νάξου–.

20. Γιώργος Βίδρας, *Αγροτική οικονομία και κοινωνία της Σύρου μέσα από τις οθωμανικές φορολογικές καταστιχώσεις του 1670-1671, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία*, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2008, σ. 106-107.

21. Ευαγγελία Μπαλτά, «Η οθωμανική απογραφή της Σίφνου το 1670», *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. Β΄, Αθήνα 2005, σ. 323-344.

22. Βλ. Γ.Α.Κ., Κ60, χφ. 134 και 132. Για τη χρονολόγησή τους βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, σ. 43-45.

για τις οποίες όμως δεν γίνεται κάποια διάκριση ή μνεία της οικογενειακής τους κατάστασης. Αντίθετα, σαφής αναφορά στις χήρες γίνεται στα φορολογικά κοινοτικά κατάστιχα που καταγράφουν προσωπικούς φόρους (σπέτζα, κεφαλικό φόρο). Η διάκριση αυτή σχετίζεται με τις ελαφρύνσεις που είχαν οι χήρες (bive) στη φορολογική πρακτική των Οθωμανών,²³ η οποία εξειδικευόταν στον τρόπο απόδοσης και εφαρμογής κατά την επιλογή των κατά τόπους κοινοτικών αρχών. Ταυτιζόταν όμως η ιδιότητα της χηρείας με τη συμπερίληψη στη φορολογική κατηγορία «χήρες»; Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι οι δύο αυτοί χαρακτηριστισμοί δεν ταυτίζονται. Σημειώνουμε μερικά παραδείγματα:

Το πρώτο αφορά κατάστιχο σπέτζας από την Άνδρο, που χρονολογείται το 1721. Στην φορολογική κατηγορία των χηρών εντάσσονται 73 γυναίκες, μόνο για 28 όμως από αυτές ο ονομαστικός προσδιορισμός αποδεικνύει ρητά χηρεία.

Το δεύτερο αφορά στην Πάτμο. Στο νησί αυτό έχει εντοπιστεί σειρά φορολογικών καταστίχων του 17ου αιώνα, που επιτρέπουν την παρακολούθηση των αυξομειώσεων του αριθμού των φορολογούμενων και των διαφορών στην αποτίμησή τους, που κάθε φορά επιλέγει η τοπική κοινότητα. Οι καταστιχωτές διακρίνουν συνήθως τους εγγεγραμμένους σε: οικοκυρούς, παπάδες, γιοβάδες (: απόδημους, φυγάτους), ελεύθερους και χήρες. Σε κάθε κατηγορία επιβάλλεται διαφορετικός φόρος. Οι «χήρες» αντιπροσωπεύουν συνήθως το 20% με 30% του συνόλου. Στον πίνακα 4 παρουσιάζονται τα σχετικά αριθμητικά δεδομένα:

Αντιστοιχεί όμως αυτό το ποσοστό στις πραγματικά «χήρες» του νησιού; Το κριτήριο ένταξης κάποιου προσώπου στην κατηγορία «χήρες» είναι αποτέλεσμα της οικογενειακής του κατάστασης ή ακολουθεί φορολογικά κριτήρια και εν πάση περιπτώσει αποτελεί επιλογή των κοινοτικών αρχών;

Στον πίνακα 5 παρουσιάζεται το παράδειγμα τριών καταστίχων «του χαρατσίου» της Πάτμου, που χρονολογούνται αντίστοιχα στα 1677, 1681 και 1689.²⁴ Στον πίνακα φαίνεται η κατανομή των τεσσάρων κατηγοριών των φορολογούμενων. Παρατηρούμε ότι και στα τρία κατάστιχα 11 με 12 από όσους εντάσσονται στη φορολογική κατηγορία «χήρες», είναι άνδρες. Στην πλειονότητα πρόκειται για ιερείς ή μοναχούς και η ένταξή τους πιθανόν οφείλεται στον μειωμένο φόρο που κατέβαλλαν.

23. Βλ. John Alexander, *Toward a history of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kaimnames for the Greek Lands, circa 1500 – circa 1600*, Αθήνα 1985, σ. 414-418, όπου και αναφορά στα ποσά που υποχρεούνταν να καταβάλουν οι χήρες με βάση τους κανονισμούς.

24. Βλ. Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου, στο Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. σε μικροφίλμ, αντίστοιχα με αρ. 1962/46-47, αρ. 1962/53-54 και αρ. 1962/76-77 (βλ. την ταξινόμησή του στο Β. Παναγιωτόπουλου, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (ταξινόμηση και φωτογράφιση)», *Ο Εραμιστής* 3 [1965] 154). Πρβλ. και Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστίχωσης», *ό.π.*, σ. 350.

Πίνακας 4

Αναλογία χηρών στα νοικοκυριά της Πάτμου
με βάση τα κοινοτικά κατάστιχα του 17ου αι.

	1671	1676	1677	1681	1683	1685	1690	1694	1695	1698	1699	1700
Οικογένειες:	356	351	374	345	363	315	385	324	438	409	373	335
Χήρες	86	76	79	71	74	82	86	108	108	122	125	119
% χηρών	24,1	21,6	21,1	20,5	20,4	26,0	22,3	33,3	24,6	33,5	33,5	35,5

Πηγή: Ευδοκία Ολυπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αι.)*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2002, σ. 48-49.

Πίνακας 5

Συμμετοχή «χηρών» στα κατάστιχα χαρατσίου, Πάτμος, 17ος αι.

Κατηγορίες εγγεγραμμένων	1677	1681	1689
Οικοκυροί	214	201	180
Παπάδες	23	15	13
Γιοβάδες	5	7	11
Ελεύθεροι	52	51	45
Χήρες	79	71	95
Σύνολο	374	345	344
Αναλογία % των «χηρών» στο σύνολο	21,1	20,5	27,6
Άνδρες που περιλαμβάνονται στην κατηγορία «χήρες»	11	12	11

Πηγή: Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», *Τα Ιστορικά* 14 (1997) 350.

Νομίζω ότι τα δεδομένα και αυτών των δύο τύπων πηγών –οθωμανικά και κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα– με τις αναλογίες χηρών που αποδίδουν στον γενικό πληθυσμό, και κυρίως τις αποκλίσεις που καταγράφουν από τόπο σε τόπο, δείχνουν ότι δεν είναι δυνατό να αντικατοπτρίζουν τη δημογραφική πραγματικότητα των νησιωτικών κοινωνιών. Η ισχυρή παρουσία των γυναικών στα φορολογικά κατάστιχα πρέπει, λοιπόν, να αναζητηθεί σε άλλες αιτίες που έχουν κυρίως σχέση με τον τρόπο καταγραφής.

Σε σύγκριση με τα κοινοτικά κατάστιχα της οθωμανικής κυριαρχίας, μια αριθμητική αποτύπωση πιο κοντά στην πληθυσμιακή σύνθεση απηχούν καταγραφές του πληθυσμού των νησιών, που διενεργήθηκαν στα καποδιστριακά χρόνια. Στον πίνακα 6 παρουσιάζονται τα αριθμητικά δεδομένα που προκύπτουν από καταγραφές των κατοίκων, τις οποίες

διενήργησαν το 1828-1829 οι κοινοτικές αρχές της Αμοργού, της Σίφνου και της Ίου, ακολουθώντας οδηγίες της καποδιστριακής διοίκησης. Υπάρχουν και εδώ σημαντικές αποκλίσεις που, νομίζω, μπορούν να αποδοθούν κυρίως στη μέθοδο καταγραφής που οι τοπικοί άρχοντες κάθε νησιού επέλεξαν. Εν πάση περιπτώσει όμως στα νησιά αυτά σε κάθε δέκα νοικοκυριά το ένα έως δύο έχουν επικεφαλής χήρες, το 1/4 περίπου των οποίων ζουν μόνες τους, στην πλειονότητα όμως ηγούνται της οικογένειας που περιλαμβάνει και τους άγαμους γιους τους.

Πίνακας 6
Αναλογία χηρών στο σύνολο των αρχηγών οικογενειών,
Αμοργός, Σίφνος, Ίος, 1828-1829

	Αμοργός	Σίφνος	Ίος
Σύνολο αρχηγών οικογενειών	532	1.094	502
Χήρες αρχηγοί οικογενειών	47	199	61
Χήρες με έναν τουλάχιστον γιο	27	99	38
Χήρες χωρίς παιδιά	11	61	13
Χήρες επί του συνόλου των αρχηγών οικογενειών	8,8%	18,2%	12,1%

Πηγή: Καταγραφές κατοίκων που συντάχθηκαν από τις τοπικές κοινότητες και βρίσκονται στα Γ.Α.Κ., Γενική Γραμματεία, φ. 195.

Ανακεφαλαιώνοντας, η θέση των χηρών στην κοινωνία και στην οικονομία των μικρών αιγαιοπελαγίτικων νησιών καθοριζόταν από δύο στοιχεία, που φαίνεται να έχουν διαφορετική προέλευση, λειτουργούσαν όμως μεταξύ τους συμπληρωματικά. Και τα δύο πηγάζουν κατά βάση από τη θέση των χηρών στην οικογένεια και δευτερευόντως από τη γυναικεία ταυτότητα. Το πρώτο είναι η εξουσία με την οποία η τοπική κοινότητα είχε εξοπλίσει τη θέση των χηρών, προκειμένου να μπορούν να χειριστούν τα ζητήματα της οικογένειας μετά τον θάνατο του συζύγου τους. Έτσι, οι χήρες, διαχειριζόμενες την οικογενειακή περιουσία, μετέχουν ενεργά στις αγορές και πωλήσεις ακινήτων. Το δεύτερο είναι μια αντίληψη προστασίας προς τις χήρες από τις νησιωτικές κοινότητες, η οποία αφορούσε τόσο στην υπεράσπιση των αστικών δικαιωμάτων τους στα τοπικά δικαστήρια και τους άλλους θεσμούς όσο και σε φορολογικές ελαφρύνσεις. Η προστασία αυτή όμως δεν αφορούσε τόσο στο πρόσωπό τους όσο στην ιδιότητά τους ως αρχηγών της οικογένειας, ενός θεσμού γύρω από τον οποίο αρθρώνονται οι κοινωνίες των νησιών.